

ВНЕСОК Я.М.ШУЛЬГІНА В ДОСЛІДЖЕННЯ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Яків Миколайович Шульгін (1851-1911) й досі залишається недостатньо відомою постаттю в українознавстві, хоча займав досить помітне місце в українському науковому і громадському житті останньої третини ХІХ століття. Він залишив по собі пам'ять як громадсько-політичний діяч, педагог, і, звичайно ж, як визначний український історик – дослідник історії України ХVІІ-ХVІІІ століття. Декілька публікацій, про Я.М.Шульгіна¹, містять лише окремі відомості, здебільшого біографічного характеру, натомість творча спадщина вченого майже не досліджена. У цій статті ставиться завдання проаналізувати одну з ключових наукових праць Якова Миколайовича - «Україна після 1654 року», розглянути його трактування становища України в середині ХVІІ століття, а також показати місце і значення цієї праці, яка була представлена як кандидатська дисертація, для української історіографії².

„Україна після 1654 року”, написана Я.М.Шульгіним в 1881 році і була представлена як кандидатська дисертація на кафедрі загальної історії історико-філологічного факультету Київського Університету св.Володимира. За задумом історика, це дослідження мало стати передмовою до майбутньої ґрунтовної праці з історії України ХVІІ-ХVІІІ ст. Однак, усвідомлюючи, що через погіршення здоров'я йому не вдається реалізувати цей план, вчений підготував розгорнуту статтю під цією назвою. Він прагнув опублікувати її в журналі „Киевская старина”, але через конфлікт із тодішнім редактором Ф.Г. Лебединцевим стаття не була надрукована. В 1887 році в журналі „Северный Вестник»(№ 6) було опубліковано лише третій розділ «України після 1654 року”, а пізніше - в 1899 році, в „Записках Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка (Т. 29, 30) була з'явилася майже вся праця, загальним обсягом 53 сторінки.

Праця Я.М.Шульгіна складається зі вступу і чотирьох розділів. У вступній частині історик намагався з'ясувати причини, які послужили поштовхом до приєднання України до Росії. Власне розділи роботи історик присв'ятив аналізу тих вимог, які висувало українське козацтво, стаючи під протекторат царя.

З'ясовуючи причини приєднання України до Росії Я.М. Шульгін зазначав, що саме козацько-селянські повстання першої половини XVII ст. завершилися рішучим наміром українців нарешті розірвати будь-який зв'язок з Польщею і підштовхнули до союзу з московською державою. Спершу автор вказував на соціально-економічні причини повстань. Всюди на місцях, де жили вільні селяни і козаки, з'являлись польські пани і, спираючись на кріпацьку практику Польської держави та на видані їм королівські грамоти, почали збирати з селян різні податки. Прихід польських панів особливо був важким для народу, що жив за р. Россою, у хліборобській країні, котру два попередні віки шляхта не вважала сприятливою для життя. По-перше, через розмірну близькість її до татарських кочовищ, а по-друге і через те, що в XVII ст. зручніше було жити в лісових місцях, тому що переважало лісове, ловецьке, бджільницьке господарство. З початку-ж XVII ст., коли ці види господарської діяльності занепали, зростає роль хліборобства. До того ж, для продажу продуктів Польща придбала важливий приморський пункт Гданськ. А землі за Россою, щодо родючості ґрунтів були придатніші для хліборобства більше ніж землі Полісся. Тому й не дивно, що саме сюди прийшли шляхтичі після того, як їм стала зрозумілою економічна криза. Їх тоді не спиняла близькість до татар: селяни, що тут жили, перетворившись на козаків, були татарам острахом, а ще до того ж в суміжних степах жили тепер запорозькі козаки, котрі не допускати татар безкарно нападати на Київщину, Брацлавщину, Волинь і Поділля. Далі Я.Шульгін зазначає, що з'явившись у насиджених селянських господарствах, придбавши добро коштом козаків, шляхтичі почали вимагати і від селян, і від козаків абсолютного підданства своїй панській волі³. Таку ситуацію історик пояснював тим, що за устроєм Польської держави вільних селян взагалі не могло бути в країні, а козаків з часів Стефана Баторія було лише 6 тис. Тому шляхтичі і сподівались, що уряд Речі Посполитої передасть їм закріпачених селян і усіх нерестрових козаків.

Другою, менш важливою передумовою козацько-селянських повстань учений вважав утиски православ'я з боку римо-католиків. Витоки цього протистояння він пов'язував з прагненням шляхти перетворити Річ Посполиту в міцну державу, з єдиною вірою, яка мала об'єднати все населення країни. Цим цілям підпорядковувалося запровадження унії. Козаки і селяни вороже зустріли ці заходи і їх повстання проти Речі Посполитої мали й релігійні причини. Грубі порушення свободи

віросповідання з боку польського уряду, що виявлялися в постійних утисках православного народу, в заборонах обирати нових священиків і т.д., дуже гостро відчувалися в Україні⁴. На думку Я.М.Шульгіна, коли перед Україною постала ця релігійна проблема, то народу ближче стала Московська держава, де релігійних суперечок начебто і бути не могло – там сам цар був православний. Це, певною мірою, і стало причиною того, що коли Богдану Хмельницькому довелось розмірковувати, з яким сусідом вигідніше було б об'єднатися, то видатний діяч обрав Москву. Крім того, союз з Москвою історик пояснював зростанням політичної сили Московської держави, її міжнародного авторитету.

Учений наголошував, що разом з Україною в 1654 році під Московський протекторат потрапило й Запоріжжя. Відмовившись від сім'ї і проживаючи степовими промислами, українські козаки оселялись там, куди ще довго не досягала польська влада. Згодом вони заснували у себе вільну спілку, войовничу державу, і на чолі її був кошовий, якого вони обирали раз на рік. Не підкорюючись важким порядкам Польсько-Литовської держави, запорожці ніколи не розривали зв'язків з українським народом, вболівали за нього. Горе України було також і їхнім горем, вони були речниками народної маси, до котрої самі належали до часів мандрування на Запоріжжя. Війни їх з татарами та турками теж були їх службою своєму народові; до них їх заохочували часом і польські королі, даючи їм платню та привілеї. На думку Я.Шульгіна, після того, як загострилась ворожнеча поміж українським людом і шляхетсько-католицькою Річю Посполитою, запорожці виступили палкими прихильниками українських народних повстань проти поляків⁵. Поміж ватажків історик називає П. Сагайдачного, П. Бута (Павлюка) та ін, яких боялися турки. Як важливий рубіж в історії Січі Я.М.Шульгін виділяє обрання гетьманом Війська Запорізького Богдана Хмельницького, який розпочав війну проти Речі Посполитої, в ході якої було укладено договір з Москвою. Кордони земель, що були зайняті запорожцями, не були остаточно визначені ані до 1654 року, ні пізніше. І хоча, як відмічає Я.М. Шульгін, запорожці менше ніж інше населення були прихильниками Москви, в силу певних обставин вони схилилися до союзу з царем. Політична могутність Москви на той час досягла свого апогею, і власне це стало причиною, того що в бік Російської держави дедалі частіше стали дивитися й в Україні. Яків Миколайович з цього приводу зазначає: „Будь-яка політична сила, що починає зростати, завжди привертає до себе увагу і часом вона приймає в очах людей величезні розміри. Що з того,

що подібна сила не завжди відповідає тим ідеальним бажанням, які повинна задовольняти? Такі темні сторони звичайно забуваються, якщо не всіма, то хоч народними масами, особливо коли значення тієї чи іншої сили оцінюється здалеку і коли прикрі прикмети її дають про себе знати лише з часом. Московська держава, не раз показувала байдужість до України, але не зважаючи на це Б. Хмельницький вирішив приєднатися до Москви Я. Шулґін виділяє чотири головні умови, які висував український народ, коли ставав під протекторат Московської держави:

1. Українці прагнули до повного відокремлення своєї держави від Польщі.
2. Україна хотіла під протекторатом Москви створити автономію свого краю, хоча б для вирішення своїх внутрішніх справ.
3. Більшість українського народу прагнула до ліквідації кріпацтва.
4. Українці прагнули зберегти церковний устрій, згідно з традиціями Москви.

Відстежуючи діяльність московського уряду щодо цих вимог, історик мав намір показати як потроху ігнорувались усі ці вимоги, і як Російська держава протягом ста років встигла побудувати в Україні такий же лад, який тут був до національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.

У праці «Україна після 1654 року» проводиться теза про те, що Україна прагнула насамперед до цілковитого відокремлення від Польщі, особливо після повстання Богдана Хмельницького. Причиною цього був страх, повернутися під владу Польщі. Допомога московського уряду була потрібна для того, щоб приєднати Волинь, Поділля та Галичину, тобто ті українські землі, над якими Б.Хмельницький ще не мав влади, але вони були споконвіку українськими і входили в коло емансипаційних планів українців XVIIст.⁶

Богдан Хмельницький, на думку Я.М. Шулґіна, дуже добре розумів пріоритетні цілі українського народу, а от московський уряд і козаки ще мали їх досягнути. Приймаючи присягу на вірність цареві в січні 1654 року в Переяславі, гетьман передав бояринові Бутурліну і іншим московським послам бажання своє і козаків, аби царські послани теж запрягли, що уряд московський не віддасть Україну Польщі. Втім, уже на цьому етапі виникали конфліктні ситуації та розбіжності в підходах до нового союзу.

Спочатку російські послани відмовилися принести присягу за царя, оскільки, мовляв за тогочасним державним устроєм самодержець своїм підданим не присягає. Боярин Бутурлін відмовився дати письмову гарантію збереження прав і вольностей України після того, як договір

набере чинності. Московські послы, звісно, тоді думали, що і без присяги з їх боку все одно Україну, якщо вона приєднається до Московської держави, не буде віддана Польщі. Їм тоді хотілося тільки позбутися змагань, що не личили, на їх погляд, царській величності. Оскільки усі переяславські рішення були усними, кожна із сторін могла трактувати їх довільно. На цій підставі Я.М.Шульгін вважав, що події січня 1654 року в Переяславі мали головним чином ритуально-символічний характер⁷.

У березні 1654 року у Москві козацька делегація передала на розгляд росіянам проект договору із 23 пунктів, спрямованих, за визначенням історика, на збереження української автономії. Після двотижневих переговорів сторони дійшли компромісу, який увійшов в історію як «Березневі статті».¹ Я.М.Шульгін оцінював його неоднозначно. З одного боку, він вітав збереження Україною республіканської форми правління, територіально-адміністративного поділу, нову систему соціально-економічних відносин, цілковиту незалежність у проведенні внутрішньої політики. Водночас учений відмічав, що окремі статті обмежували суверенітет країни: збір податків з українського населення здійснювався під контролем російської сторони; заборонялися дипломатичні відносини з Варшавою та Стамбулом. Оцінюючи українсько-російський договір 1654 року, Яків Шульгін вказував, що кожна зі сторін бачила в ньому ефективний засіб для реалізації власних планів: Москва хотіла часткову залежність України перетворити на цілковиту. Спочатку обмежити, а в перспективі скасувати українські автономні права та вольності; Чигирин же прагнув, використовуючи Росію як важіль, нарешті вирвати українські землі зі складу Речі Посполитої та розбудувати власну незалежну державу. Яків Миколайович, втім, вказував на те, що пізніші факти виявили, що страх Богдана Хмельницького, щодо повернення України хоча б однією частиною до Польщі був не безпідставний, адже вона не хотіла миритися з втратою України, і вже в 1654 р. між поляками та московською державою почалася війна. Король Ян Казимир був дуже стурбований, тому що на нього одразу напала не тільки Москва, але ще й шведи. Цар Олексій міг би тоді, як що не зовсім, то ж хоч частково задовольнити бажання українців, які присягнули йому, та відокремити від поляків хоч деякі руські землі, що належали раніше Богдану Хмельницькому. Однак цього не сталося: цар пішов на угоду дуже скоро і прийняв її в м. Вільно 1656 р.², бо повірив обіцянкам польських послів, що його, царя московського, оберуть за польського короля після Яна Казимира. Історик наголошував, що власні

політичні наміри царя відволікли від найближчої мети і так і лишилось без усякої уваги одне з найщиріших бажань українського народу. Українських делегатів на переговори у Вільно не допустили, хоча там і ставилося питання про повернення частини України під владу короля.

Я.М.Шульгін відмічав, що укладене перемир'я Москви з Варшавою ставило хрест на російсько-українському військовому союзі й розв'язувало руки Богдану Хмельницькому, який при перших звістках про віленську угоду, хотів навіть розірвати з Москвою будь-які стосунки. З цього часу зовнішньополітичний курс гетьмана був спрямований на пом'якшення політичного тиску Росії та повернення західноукраїнських земель, які не увійшли до складу Війська Запорозького; забезпечення України від татарської загрози; міжнародне визнання своїх династичних намірів - приєднання до титулу гетьмана титулу суверенного князя і забезпечення спадковості верховної влади у новій Українській державі. Щоб здійснити ці задуми, Б.Хмельницький активно почав створювати коаліцію в складі України, Швеції, Семигороду, Бранденбургу, Молдавії, Волощини та Литви. В червні 1657 р. гетьман таємно уклав угоду зі Швецією та семигородським воєводою Юрієм Рокочі про поділ Польщі без участі Москви, котра мала за Віленською угодою захищати Польщу від її ворогів, як країну, що так чи інакше повинна буде мати за свого короля московського царя. На допомогу своїм новим союзникам Богдан Хмельницький вислав козацький корпус чисельністю 12.000 чоловік. Однак Польща швидко довідалася про це, і подала цареві звістку про наміри гетьмана. Тоді російський цар направив до гетьмана послів, докоряючи йому за дипломатичні відносини з іншими державами, оскільки згідно з умовами Переяславської угоди такі відносини були козакам заборонені; так само без дозволу Москви козаки не могли брати участь у війні з Польщею або з іншими державами. Незважаючи на це, в червні 1657 року до Чигирини прибуло шведське посольство з підтвердженням готовності до спільної боротьби проти Речі Посполитої. Проте трагічне закінчення об'єднаного українсько-семигородського походу на Польщу внесло свої корективи в хід подій. За версією Якова Миколайовича Шульгіна, звістка про поразку призвела до того, що у Богдана Хмельницького стався апоплексичний удар, і видатний гетьман у вересні 1657 року помирає³, так і не здійснивши своїх задумів.

Цілий ряд заходів московського уряду спрямованих на знищення автономних прав України, які впливали з Переяславської угоди 1654 року, призвели до того, що частина козацької старшини, яка мріяла про

шляхетську автономію, і через це їй не були небажаними кріпацькі порядки, стала міркувати знов про те, щоб передати Україну Польщі. Між цією старшиною були і такі діячі, що напевно знали, до чого вони прямують люди свідомі, і такі люди несвідомі, що виконували чужі накази.

Серед свідомих гетьманів цієї доби Я.Шульгін називав Івана Виговського (1657-1659), до сліпих прихильників чужих думок він відносив Юрія Хмельницького та його наступника по гетьманству на правому березі Дніпра – Павла Тетерю. На думку історика, спираючись на автономістичні погляди старшини і частини простих козаків, правобережні гетьмани почали прилучати Україну до Польщі, але ці заходи були дуже нерішучі, тому що народ український, як раніше, чекав собі порятунку від союзу з православною Московією. Не дивно, що поруч з гетьманами, що відхилялись від Москви, з'явилися гетьмани, що тримались вірних Москві народних мас і козацьких лівобережних полків. Гетьмани – наказний Сомко і дійсний Брюховецький були сучасниками гетьманів Ю. Хмельницького та П.Тетері і гетьманували на лівому березі Дніпра, залишаючись вірними Москві, хоч Сомко і не мирився, з її воєводами. За таких обставин московський уряд навіть після своїх помилок щодо скорочення прав України, все ж міг би не віддавати її п олякам. Вийшло інакше.

В 1659 р. завдяки І.Виговському, угода з Польщею була Московією порушена, а в 1660 р., коли Польща не захотіла погодитися на ті межі, які цар їй запропонував, Москва скасувала Віленську угоду з нею і оголосила війну. В ній Москві не пощастило, її військо, лишилося без допомоги Юрія Хмельницького, було розбите і весь похід завершився важкою для Москви Чуднівською угодою (листопад 1660 р.). За цих обставин гетьман під тиском пропольськи настроєної старшини на чолі з Г.Лісницьким та Г.Гуляницьким схилився до угоди з Польщею, яка була підписана 18 жовтня 1660 року і дістала назву Слободищенський трактат. Майже вся Україна на правах автономії повинна була відійти до Польщі, тільки полки переяславський, ніжинський та чернігівський не підпадали їй, полтавський, прилуцький та миргородський „було приведено в послушенство” цареві полковниками переяславським Сомком та ніжинським Золотаренком.

Я.М.Шульгін відмічав, що ця угода хоч і нагадувала Гадяцьку, однак в ній, обмеження політичної незалежності українських земель були більш значними: усунуено статтю про Велике князівство Руське; гетьман не тільки позбавлявся права зовнішньополітичних відносин, а й зобов'язувався

надавати військову допомогу Польщі у війнах з іншими державами; польській шляхті і магнатам поверталися всі маєтності в Україні.⁴ В 1663р. польській король Ян Казимір рушив з військом на лівобережну Україну. Йому допомагав П.Тетеря з правобережними козаками. Я.М.Шульгін відмічав, що гетьман не одразу виявив себе як прихильник пропольської орієнтації. Проте Правобережжя територіально було міцно прив'язане до Польщі і тому кожен з правобережних гетьманів мусив демонструвати свою лояльність польському уряду та йти у фарватері польської політики. Однак королівське військо гетьмани Брюховецький і воєвода Московський Ромадановський розбили. А тут ще Запорожці під проводом Сірка та Сулими, що були позаду короля, почали забирати міста на правому березі Дніпра. Через це, в 1664 році Ян Казимір був змушений повернутись до Польщі і відмовитись від планів приєднання Лівобережної України. Коли в серпні 1665 р. гетьманом став на правому березі, замість П.Тетері став Петро Дорошенко, людина ворожа до Польщі та прихильна до народних інтересів, не менше, як до автономного принципу, він почав пошук нових союзників. Історик вважав, що за таких умов московському урядові треба було тільки погодитись на автономні права, які раніше були надані Україні, та затвердити П.Дорошенка гетьманом і лівого берега замість улесливого інтригана І.Брюховецького. Однак, саме тоді Москва почала переговори з поляками, наслідком яких стала Андрусівська угода (20 січня 1667 року), за якою межею між Московщиною та Польщею оголошувалась р.Дніпро, Київ з його округою на одну милю повинен був лишитися під Москвою тільки на два роки, а після цього знову відійти до Польщі. Запоріжжя потрапляло під владу обох держав і мало служити їм для боротьби з татарами й турками. На думку Я.Шульгіна, Москва дуже багато віддала Польщі, через що український народ був незадоволений, але віра його в силу Московської держави і в її користь для України все-таки залишалась.

Як відмічав вчений, за умовою Андрусівської угоди гетьман П.Дорошенко мав зріктися гетьманства цілої України, і залишаючись на правому березі, укласти який-небудь договір з Польщею. Однак, при проведенні переговорів з поляками, П.Дорошенко схилився до автономії, через що Польща підтримувала інших гетьманів, котрі представляли Запорожців – спершу Суховія, а потім – Ханенка. Запорожці під впливом таких людей як Сірко, схилилися то до Москви, то до поляків, то навіть до кримського хана. П.Дорошенко, як тільки з'явилися запорозькі претенденти на гетьманування, почав думати, що йому треба залучитися підтримкою Москви, сподіваючись повернутися до переяславської угоди;

але Москву стримувала Андрусівська угода з Польщею, і бояри від імені царя Олексія порадили П.Дорошенку, щоб він „на користь України, як вимагає Андрусівська угода, був щирим підданим польського короля”. В цьому Я.М.Шульгін вбачав причину посилення протурецької орієнтації П.Дорошенка. В серпні 1668 року гетьман наважився приєднати Україну до турків на тих самих умовах, на яких пристали до неї Молдавія та Валахія (на умовах «удільності», подібно до Кримського ханства). Приєднавшись до турків, він до 1672 року добивався московського підданства, після ж 1672 року, коли московський уряд перестав остерігатись порушення Андрусівської угоди, бо більша частина правобережної України за згодою польського уряду, він почав настоювати перед московським урядом зі своїм проханням. Але самостійність П.Дорошенка та його завзятість лякали московський уряд. Гетьманом на лівому березі Дніпра, замість вбитого козаками І.Брюховецького, що зрадив народним інтересам, було обрано не П.Дорошенка, а Дем'яна Многогрішного, а після нього – 1679 р. Івана Самойловича. Коли його на Переяславській раді було оголошено гетьманом обох берегів Дніпра, і він почав воювати з П.Дорошенком, турками та поляками. Ці війни поглибили руїну Правобережжя, де впродовж п'яти років продовжувалась війна. Противником І.Самойловича до 1675 року був з боку правобережних козаків П.Дорошенко, а потім він зник з політичної арени і сам особисто присягнув Москві, а на правому березі його заступив як гетьман з руки Туреччини Ю. Хмельницький. Скоро Туреччина стала мати ворогами знову тільки Москву та Самойловича, бо 1677 року Польща знову, вже за Яна Собеського, під Журавном підписала угоду з козаками, за якою більшість Київщини залишилася козакам, що належали до Польщі, а Чигиринщина та Запорозька Січ zostалися Туреччині.

З точки зору Я.М. Шульгіна, Туреччину не влаштовував такий стан справ, оскільки турки намагались витіснити Москву разом із І.Самойловичем з Правобережжя, воювали цілих три роки – 1677, 1678 і 1679 р. Лише в 1680р. розпочалися переговори, що завершилися підписанням перемир'я у місті Бахчисараї в січні 1681 року. Згідно з цим договором, Дніпро мав бути кордоном між Московською і Турецькою державами; Київ з містами Васильковим, Трипіллям, Стайками, а також Запоріжжя опинилися під контролем Москви; під контролем Туреччини опинилися Південна Київщина, Брацлавщина та Поділля. Територія між Дністром та Бугом 20 років мала залишатися нейтральною та не заселеною. Запоріжжя стосувалася стаття п'ята цього договору, в якій говорилося: „Запорозькі

козаки залишаються на стороні царської величності, султану і хану до них нема діла, під свою державу вони їх не перекивають”. Крім того, третя стаття визнавала кримським, очаківським і білгородським татарам право кочувати по обох боках Дніпра на степах біля річок та їздити для кінського корму і звірячого промисл. та умова говорить про козаків місцевих і запорозьких, як ближчих сусідів татар: „З боку царської величності низовим і місцевим козакам, війська запорозького промисловим людям плавати Дніпром і по всіх степових річках по обох боках Дніпрових для рибальства, видобутку солі і за для ловецького промислу їздити вільно до Чорного моря”. Коли після прийшлося для затвердження умови звернулись до самого султана, то він все те, що стосувалося Запоріжжя, не захотів включити в договір. Москва мусила уступити.

Я.М. Шульгін зазначав, що Московська держава після тих довгих кампаній не зробила нових надбань від турків, що посіли місце поляків, і залишилися в межах, передбачених Андрусівським перемир'ям. Крім того, не визначеними залишалися її відносини з Польщею. Лише в 1686 році було укладено «Вічний мир» з поляками, що хотіли разом з австрійським царем Леопольдом і Москвою розпочати війну проти турків. Вивчаючи зазначений договір, учений виділив такі головні положення, що торкалися України: 1) містам Чернігову, Стародубу, Новгороду Сіверському, а також і всій Україні по цей берег Дніпра з усіма містами, селами і осадами, за Дніпром – Києву з землями, що тягнуться між річками Ірпенем та Стугоною з містами Васильковим, Трипіллям та Стайками залишатися на віки від Москвою. 2) За порогами Дніпра в Січі, Кодаку та в інших містах на Задніпров'ї до устя річки Тясмину в Дніпро і до Чорного лісу усім тутешнім козакам залишитися на віки під Москвою. 3) зруйновані міста, що тягнуться від містечка Стаєк вниз Дніпра аж за річку Тясмин, Ржищев, Трехтемирів, Канів, Мошин, Черкаси, Боровиця, Бужин, Крилів Воронівка і Чигирин до дальшої постанови повинні лишатися порожніми”. Таким чином, зазначав Я.Шульгін, Андрусівська угода фактично залишилася в силі. Правобережна Україна знову була під владою Польщі, тільки до Москви відійшло тепер все Запоріжжя, яке за перемир'ям 1667 р. було під владою Москви і Речі Посполитої.

Після усунення І.Самойловича гетьманська булава на Лівобережжі в 1687 році дісталася генеральному осавулу Івану Мазепі. На думку Я.М.Шульгіна, як і більшості тогочасних дослідників, І.Мазепа своє правління розпочинав як політик чіткої промосковської орієнтації. Про це свідчать підписані ним «Коломацькі статті», які регламентували українсько-російські відносини. В цьому документі традиційна формальна

гарантія «прав і вольностей народу малоросійського» була доповнена пунктами, які значно розширювали російську присутність в Україні та обмежували козацьку автономію.⁵ Північну війну, що розпочалася в 1700 році, Я.М.Шульгін називає трагічною для України, оскільки вона принесла збільшення податків, примусові фортифікаційні роботи нескінченні реквізиції харчів, розміщення в Україні російських військ, фактичне припинення зовнішньої торгівлі. На думку історика, перемога будь-якої із сторін у російсько-шведському протистоянні означала загибель Української держави. Так, якщо перемогу здобував Карл XII, то Україна як союзник Росії дісталась би Польщі, а у випадку перемоги Петра I українські землі чекав поділ між Росією та Польщею. За таких обставин, навесні 1709 року І.Мазепа уклав угоду зі Швецією, і на її боці взяв участь у вирішальній Полтавській битві 1709 р. Такі дії з боку І.Мазепи Я. Шульгін назвав зрадою українській державності.⁶ В 1712 році, згідно з Прутським договором з Туреччиною, російський цар Петро I зобов'язався знову обернути в руїну всю правобережну Україну та почав з неї переселяти людей на лівий берег, щоб передати її Польщі. Тоді було оголошено царські універсали до правобережних мешканців, що наказували всім неодмінно переходити на лівий берег Дніпра. „Якщо, - наказано було в універсалі, - хто з козацької старшини і селян, також з духовного і посполського чину з'явиться супротивником, то їх обов'язково виженуть з їх осель військом його царської величності, як противників царської волі, без жодного помилювання вогнем зруйнують”.

Я.Шульгін дійшов висновку, що в такій спосіб було, відновлено межі угоди 1686 р. Вони трималися аж до кінця XVIII ст. За Анни Іоанівни було встановлено і межі з турецькими та ординськими володіннями, і до них з боку Московщини приєдналися Вільності Війська запорозького”, які мали такі кордони, за картою де Боскета, написаною в 1740 р.: на північ – р. Синюха, що тече у Буг, приток її Чорний Ташлик і притоки Дніпра Самоткань, далі з лівого боку Дніпра – річки Орель і Північний Донець; на сході – лівий берег р. Кальміуса до Азовського моря; на південь – землі Джамбулацької ногайської орди від гирла Берди аж до гирла Конських Вод; на південний захід – лінія від устя Буга в Дніпровому лимані вздовж по Бугу до бурського запорозького гарду (варті для оборони) і далі до Синюхи⁸.

Отже, на думку Я.М. Шульгіна, бажання українців не бути під владою Польщі не знайшло підтримки з боку московського уряду. Останній, як зазначив історик, не дбав про цю мрію Богдана Хмельницького, його сучасників і наступників. Навпаки, російський царизм розпочав тотальний

наступ на українські землі, який характеризувався прогресуючим обмеженням українських прав та вольностей; посиленням тенденцій централізації, уніфікації, русифікації; цілеспрямованим розколом українського суспільства (заохоченням чвар між старшиною та гетьманом, підбурюванням селян проти старшини); хижацькою експлуатацією людських та матеріальних ресурсів українських земель.

Таким чином, праця Я.М.Шульгіна « Україна після 1654 року» є важливим історіографічним фактом другої половини XIX ст. Вона базувалася на документах з данної теми, які публікувалися в таких періодичних виданнях як «Киевская старина» та «Записки наукового товариства імені Т.Г.Шевченка». Окрім того, історик при написанні свого дослідження використовував праці таких вчених як М.П.Драгоманов, В.Б.Антонович, М.І.Костомаров та ін.

Звичайно, на трактування подій XVII-XVIII ст. на Україні, яке дав Я.М.Шульгін, вплинула тогочасна політична та історіографічна ситуація, комплекс малоросійства, обмеженість джерельної бази тощо. Однак, доробок вченого мав важливе значення для наступних поколінь істориків, які займалися дослідженням цього періоду в історії України (О.Оглоблін, І.Крип'якевич та інші).

¹ Див.: Щербина В. Памяти Якова Шульгіна // Записки УНТ в Києве. – К.,1912. – Т.10.- С.2-7.; Любченко В.Б. Київські Шульгіни: національно розділена родина в історії України. // Українська біографістика. Вип.2.- К.,1999.- С.157-159.; Грушевський М.С. Пам'яті Якова Шульгіна // Записки Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка. – 1912.- Т.107.- № 1.- С.2-9.

² Центральний Державний Історичний Архів України в місті Києві. Фонд 1235. Опис 1. Спр. 303. Арк. 33-37.

³ Шульгін Я.М. Україна після 1654 року // Записки Наукового Товариства імені Т.Г.Шевченка. – 1899. – Т. 29.- № 5.- С.2-13; 15-67.

⁴ Переяславська рада 1654 року: історіографія та дослідження. К.,2003.

⁵ Бойко О.Д. Історія України. К., 2005. С.151-183.

⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К.,1995.- С.27-50.

⁷ Костомаров М. Богдан Хмельницький. К.,1870.- Т.3.- С.226-251.

⁸ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр.- К.,2003.- С.55.